

معماری بوشهر

در دوره زندگی و قاجار

فراز غلامزاده

چکیده:

کتاب «معماری بوشهر در دوره زند و قاجار» نوشته آقای فراز غلامزاده، حاصل پژوهشی چهارده ساله است که در ۴۸۸ صفحه قطع رحلی (A4) و مصور و رنگی از سوی انتشارات آدابوم منتشر شد. در این اثر نفیس، ۱۷۰ بنای شاخص از دوره‌های زندیه و قاجاریه معرفی شده‌اند. بندر بوشهر از نظر معماری و بافت شهری یکی از شهرهای شاخص کشور است. این بندر در دوره ی قاجار مهم ترین بندر ایران و دروازه ی جنوبی کشور برای مبادلات تجاری و مناسبات سیاسی و تعاملات فرهنگی بود. اکثر دولت های بزرگ دنیا در بوشهر دفتر نمایندگی داشتند و تجار بزرگ در آنجا فعالیت تجاری می کردند. از این رو در دوره ی زند و قاجار، همپای رشد اقتصادی و سیاسی، معماری بوشهر نیز شکوفا شد و بناهای شکوهمندی با کاربری های سیاسی، اداری، تجاری، خدماتی، مذهبی، فرهنگی و مسکونی همچون تجارتخانه ها و ساختمان های مسکونی تجار ثروتمند، کنسولگری های دولت های بیگانه، کلیساها و کنیسه ها سربرآوردند. بسیاری از این عمارت ها امروز وجود ندارند، برخی نیمه ویرانند و معدودی تا به امروز مانده اند.

کتاب در دو بخش اصلی ساماندهی شده است. بخش نخست به معماری «شهر» بوشهر می‌پردازد و بخش دوم به معرفی «شهرستان‌های» بوشهر اختصاص دارد.

تنظیم مطالب در بخش نخست براساس محله‌های «شهر» بوشهر و به این ترتیب است: محله های بهبهانی، دهدشتی، شنبدی، کوتی، سنگی، جفره علیباش، لیل بحرینی، باغ شیخ ابول، باغ ملا، دره بیرمی، بهمنی، رایانی (رونی)، مخیلند، بن مانع، جفره ماهینی. در این بخش ۱۰۱ ساختمان اداری، سیاسی، تجاری، خدماتی، مذهبی، فرهنگی و مسکونی معرفی شده‌اند که از آن جمله‌اند: امیریه حکومتی (دارالحکومه)، کنسولگری انگلیس (عمارت کوتی)، بانک شاهی، بازار ارگ، بازار حاج رئیس، شرکت کشتیرانی گری مکنزی، کلیسای کارملیت‌ها، کلیسای گریگوری، مسجد ملک، خانه اکابریان، خانه بهبهانی، خانه حاج رئیس، خانه حمال‌باشی‌زاده، خانه قاضی، خانه گلشن، خانه ملک، عمارت مهندسی، عمارت بانک، عمارت تیمسار، عمارت میرزا خلیل دشتی، عمارت کاپیتان، عمارت ایزی، عمارت زیتون، کنسولگری آلمان، کنسولگری روسیه، کنسولگری هلند، عمارت کازرونی، عمارت سبزآباد، عمارت ملک، عمارت موقرالذوله، عمارت ایرانی، عمارت دریاییگی و...

در بخش دوم با معماری «شهرستان‌های» بوشهر آشنا می‌شویم که عبارتند از: تنگستان، دشتستان، دشتی، دیر، دیلم، کنگان، پارسیان (گاوبندی)، گناوه. در این بخش شاخص‌ترین بناها، «قلعه‌ها» هستند. از جمله قلعه‌های معرفی شده عبارتند از: قلعه اهرم، قلعه سعدآباد، کاروانسرای مشیرالملک (دژ برازجان)، قلعه خورموج، قلعه شنبه، کلات مند، قلعه بردستان، قلعه دیر، قلعه چاه تلخ، قلعه حصار، قلعه دیلم، قلعه نصوری (شیخ)، قلعه کنگان، قلعه گاوبندی، قلعه چهار روستایی، قلعه بندر ریگ، قلعه محمدی....

برای بناهای شاخص نقشه و تصاویر متعدد رنگی و حتی برخی از آنها تصاویر سه بعدی ساخته شده است تا تصویر دقیق و کاملی از فضاها در معرض دید خواننده قرار بگیرد.

در مجموع برای معرفی بناها از ۶۲ نقشه، ۲۴۰ قطعه عکس، ۱۵ تصویر سه بعدی و مصاحبه با صد نفر از صاحبان بناها و بازماندگان ایشان و مطلعان محلی استفاده شد است.

گفتگو با مولف:

لطفا خودتان و کتابتان را معرفی کنید ؟

با سلام و عرض ادب خدمت کاربران محترم "هرم پی" اینجانب فراز غلام زاده، در گذشته با شرکت «پی چنگ» که در زمینه مرمت بناهای قدیمی کار می کرده اند، همکاری داشته ام.

کتاب «معماری بوشهر در دوره زند و قاجار» حاصل پژوهش میدانی ۱۴ ساله است که در فروردین ماه ۱۳۹۲ چاپ و وارد بازار شد. کتاب در ۴۸۸ صفحه قطع رحلی (A4) توسط انتشارات آباد بوم و در تیراژ هزار نسخه منتشر گردید. در کتاب بیش از ۲۴۰ عکس رنگی (چهار رنگ) و ۶۲ نقشه (شامل پلان ها - سایت پلان ها - پراکندگی بناها در محلات شهر بوشهر و شهرستان های بوشهر) و ۱۵ تصویر سه بعدی بکار رفته است و همچنین مصاحبه با صد نفر از صاحبان بناها و بازماندگان آنها و مطلعین محلی استفاده شده است.

۲- برای نوشتن کتاب «معماری بوشهر در دوره زند و قاجار» با چه مشکلاتی مواجه بودید؟

در این راه پر پیچ و خم و طولانی با مشکلات متعدد و فراوانی مواجه بودم که آنها را می توان به دو بخش «پژوهشی» و «مالی» تقسیم کرد.

نخست در قسمت پژوهشی، می توان به صراحت گفت که قبل از انتشار این کتاب در زمینه تعداد بناها در شهر بوشهر و شهرستان های بوشهر کتابی بدین شکل تا امروز چاپ نشده است. اکثر ساختمان ها متأسفانه که در این کتاب آمده وجود ندارد و بنا به دلایل طبیعی (باران) و انسانی (تخریب) از بین رفته اند. شما در نظر بگیرید «قلعه خورموج»، «قلعه دیر»، «قلعه کنگان»، «عمارت حاج رئیس» در محله باغ ملاء، و یا ۲۷ ساختمانی که در محله سنگی وجود داشته و امروز ۴ ساختمان از ۲۷ ساختمان باقی مانده است. ما می خواهیم، روی ساختمان هایی صحبت کنیم که اصلاً آنها را ندیده ایم و یا نقشه ای از این بناها که قبلاً تخریب شده اند، می خواهیم تهیه کنیم. کار بسیار سخت و دشواری بود. یکی از مسائلی که موجب طولانی شدن زمان پژوهش کتاب گردید همین مشکلات بودند. زیرا اگر همه این بناها وجود داشت کار بسیار راحت تر بود، می توانستم هم از ساختمان عکس گرفته و هم نقشه آن را برداشت کنم و در مورد مشخصات معماری آن راحت تر بنویسیم. تا این که فقط از زبان افرادی که بنا را دیده اند و یا در ساختمان زندگی کرده اند فقط متنی برای بنا تهیه شود.

دوم مسائل مالی پروژه بود. هزینه ای که در پژوهش میدانی و برای خرید کاغذ تا چاپ کتاب و همه و همه صرف شد، هزینه ای بسیار سنگین بود. کل هزینه را خودم و البته با کمک یکی از دوستانم پرداخت کردیم که جا دارد از او تشکر کنم.

۳- مراحل تدوین کتاب چگونه بود ؟

در آبان ۱۳۷۷ کار مطالعات و پژوهش را آغاز کردم . البته در ابتدا فکر می کردم سازمان میراث فرهنگی بوشهر و بنیاد ایران شناسی شعبه بوشهر در آرشیوهای خود ، در مورد شناسنامه ساختمان ها کار کرده اند . بعد از مراجعه به دو اداره متوجه شدم که هیچ گونه اطلاعاتی وجود ندارد . در همان سال کار پژوهش و تحقیقات روی هشت ساختمان شروع کردم ، که یک سال به طول انجامید . سال بعد ساختمان های بیشتری در چهار محل (بهبهانی - دهدشتی - شنبدی - کوتی) به لیست افزودم و حتی بر روی بناهایی که در محلات سنگی - بیسیم - بهمنی - رایانی (رونی) - مخبلند - جفره علیباش - جفره ماهینی - باغ ملاء - بن مانع و ... قرار داشتند ، تحقیقات میدانی آغاز شد . در سال ۱۳۸۰ دامنه مطالعات گسترده شد و بر روی بناهایی که در شهرستان های تنگستان - دشتستان - دشتی - دیر - دیلم - کنگان - گناوه قرار داشتند ، کار مطالعات شروع کردم . در سال ۱۳۸۴ کار تحقیقات میدانی تقریباً می توان گفت که تمام شد .

در سال ۱۳۸۶ نوشتن متن ها و تایپ آنها و ترسیم نقشه ها و جانمایی عکس ها (هر عکس مربوط به هر بنا) آغاز شد . در دی ماه ۱۳۸۸ کار ویراستاری کتاب توسط « استاد حسن برازجانی » انجام شد . در شهریور ماه ۱۳۸۹ کار به آقای تبریز نیا (مدیر مسئول انتشارات آباد بوم) جهت چاپ تحویل دادم . اما کار اشکالاتی داشت که نیازمند بازخوانی و اصلاح مجدد بود .

۴- مراحل انتشار کتاب چگونه بود؟

در زمانی (سال ۱۳۸۵) که کتاب در حال تدوین و نوشتن متن های بناها و جانمایی عکس ها و نقشه ها بودم در شیراز با آقای نوید پوری (مدیر انتشارات نوید شیراز) ملاقات کردم و کتاب را به او نشان دادم و در سال ۱۳۸۶ نیز به تهران رفتم و با آقای شیخ الحکمایی (مدیر انتشارات کازرونیه) دیدار داشتم و کتابم را به او نشان دادم . اما هر دو ناشر به علت سنگین و حجیم بودن از قبول کار به دلایل مختلف سر باز زدند . در اردیبهشت ۱۳۸۹ دکتر خیر اندیش ، آقای تبریز نیا (مدیر انتشارات آباد بوم) را به من معرفی کردند . در شهریور ماه ۱۳۸۹ کتاب را به انتشارات آباد بوم تحویل دادم . در ابتدا فکر می کردم که کتابم تا دو ماه آینده (آبان ۱۳۸۹) چاپ شود . اما دو سال و نیم روی آن کار شد تا نظمی به خود گرفت . در بهمن ماه ۱۳۹۱ بود که از ۱۶ چاپخانه در تهران استعلام قیمت گرفته شد ، متأسفانه قیمت ها بسیار بالا بود . اما از آنجایی که کیفیت کار برای من مهم بود در نتیجه کار به چاپخانه ای که در جاده دماوند بود سپرده شد . همزمان ناشر محترم یک ناظر فنی چاپ نیز برای کنترل به چاپخانه فرستادند هر چند چاپ کتاب یک ماه به طول انجامید . چاپ هر کتاب از سه مولفه ، ۱- فیلم و ذینگ ۲- چاپ ۳- صحافی تشکیل می شود . حال اگر کتاب مصور و رنگی باشد . کار هنوز مشکل تر خواهد بود . چاپخانه ای که کتاب مرا به چاپ رساند ، یکی از پنج چاپخانه یی موجود در ایران است که همه دستگاه های آن مجهز ، دیجیتالی و همه آنها آلمانی بودند .

۵- کتاب از چه فصل ها و بخش هایی تقسیم شده است ؟

کتاب از «مقدمه»، «دو بخش اصلی» و «خاتمه» تشکیل شده است.

«مقدمه» به سه قسمت تشکیل می شود: ۱- گذاری بر جغرافیا و تاریخ بوشهر ۲- ویژگی های معماری بوشهر در دوره زند و قاجار ۳- درباره کتاب و پژوهش آن.

بعد از مقدمه دو بخش اصلی کتاب معرفی می شود، در بخش نخست بناهایی که در شهر بوشهر است و شامل «خانه ها و عمارت ها» می شود، آورده شده است. در بخش دوم کتاب نیز به بررسی بناهایی که در شهرستان های بوشهر قرار داشته و دارند و عمده تر «قلعه ها» هستند، پرداخته شده است.

در پایان «خاتمه» کتاب که به سه قسمت تقسیم می شود: ۱- شرح حال صاحبان بناها ۲- اصطلاح نامه معماری ۳- منابع شفایی و مکتوب

۶- ویژگی بارز و مشخص کتاب خود را در چه می دانید ؟

کتاب ویژگی های خوبی برای خوانند دارد. اما مهمترین ویژگی کتاب می توان، بیان وقایع و رویدادهای تاریخی که برای بناها و یا صاحبان بناها اتفاق افتاده است، اشاره نمود اگر کتاب فقط به شکل تخصصی نوشته می شد و صحبت از طول و عرض ساختمان و امثال اینها بود، مخاطبان کتاب افرادی بودند که در رشته ی معماری و عمران و... درس خوانده اند. اما متن های بناها به شکلی تنظیم شده که در آنها وقایع تاریخی گنجانده شده است. مثلاً زمانی که حاج رئیس در خانه ای که در محله ی شنبیدی داشته در خرداد ماه ۱۳۲۷ فوت می کند. وقتی در جایی از کتاب صحبت آب انباری که در وسط حیاط اندرونی می شود بلافاصله به این موضع اشاره می شود که حاج رئیس در کنار همین آب انبار غسل داده اند و یا وقتی که کنسول جدید انگلستان وارد بوشهر می شود به ملاقات حاج رئیس می آید، بعد از آن که در تمام حیاط های (۹ حیاط) بنا می چرخد به زبان انگلیسی می گوید، «شاه در بوشهر است، نه تهران» که به عظمت و زیبایی بنا اشاره دارد. و یا در یکی از اتاقهای حیاط بیرونی قلعه شنبه راهی مخفی بوده که به طول تقریبی یک کیلومتر به سمت شرق، این راه ارتباط داشته و در مواقع اضطراری از این راه مخفی استفاده می شده است از این وقایع در جای جای کتاب دیده می شود.

۷- ویژگی های معماری بوشهر چیست، توضیح دهید؟

معماری بوشهر یک معماری منحصر به فرد بود. بافت قدیم بوشهر بافتی متراکم و بناهایی که در چهار محل بوشهر قرار داشته و دارد به شکل بلوک های بهم چسپیده (البته چهار جهت بلوک کوچه بوده است) طراحی و ساخته شده و این مسئله به علت کمبود زمین بوده است. سیستم طراحی بناهای چهار محل بوشهر به شکل حیاط مرکزی است. یعنی حیاط در وسط و در چهار - سه یا دو جهت اتاق هایی در دو - سه طبقه قرار دارد. اما معماری بناهایی که خارج از چهار محل قرار داشته (در محلات سنگی - بیسیم - بهمینی و...) بافتی کاملاً باز دارند. یعنی در زمینی به مساحت حدود یک هکتار یک عمارت حدود ۳۰۰ متر مربع زیر بنا

در یک یا دو طبقه ساخته می شد. فرم ساخت عمارت ها با بناهایی که در چهار محل قرار داشتند، متفاوت است.

قلعه ها بناهایی هستند که در شهرستانهای بوشهر قرار داشته و دارند و ویژگی های معماری خاص خود را دارند.

در مورد ویژگی های معماری بوشهر می توان به چند مولفه اشاره کرد:

۱- فرم ساخت خانه ها ۲- ایجاد گذر در اطراف بنا ۳- استفاده از بازشوهای متعدد ۴- استفاده از حیاط مرکزی ۵- ارتفاع دادن به ساختمان ۶- کوچه های کم عرض ۷- کوتاه بودن دیوار جبهه غربی یا شمالی خانه ها ۸- بیرون زدگی حجمی ۹- بادگیر ۱۰- استفاده از شناسیر که خاص بناهای است که در چهار محل است. ۱۱- جهت استقرار عمارت ها ۱۲- استفاده از طارمه در دو یا چهار جهت عمارت ۱۳- استفاده از باغ در غرب عمارت ۱۴- موقعیت قرار گیری قلعه ها ۱۵- شکل برج قلعه ها ۱۶- مربع بودن حیاط قلعه ها ۱۷- مصالح مصرفی و...

۸- گذشته و آینده بناهایی کل استان بوشهر به ویژه بافت قدیم بوشهر را چگونه می بینید؟

سوال خوبی کردید. اما پاسخ خوبی دریافت نمی کنید. اگر ما به گذشته برگردیم ، بناهایی که در کل استان بوشهر قرار داشته، سالم تر بودند. اما الان که من با شما صحبت می کنم ۷۰ درصد از بناهای استان متأسفانه از بین رفته اند و یا در حال تخریب هستند و معدودی نیز وجود دارند . در سال ۱۳۷۷ که من تحقیقات را آغاز کردم ، بناهای زیادی وجود داشته که الان بعد از گذشت ۱۴ سال نیستند. مثلاً خانه حمال باشی زاده - خانه شهبندری عثمانی - خانه قاضی - خانه آیکی گلزاد - خانه هفته - خانه ملک - عمارت برازجانی - عمارت آیکی گلزاد در محله رونی - عمارت ایرانی در محله بن مانع - عمارت حیدر دشتی - قلعه حصار- قلعه شنبه - قلعه تمبک و...

آن قدر روند تخریب بناها در استان بوشهر بالاست که متأسفانه در آینده با این وضعیت دیگری ساختمانی نخواهیم داشت ، و با مراجعه به این کتاب باید به عکس - نقشه و متن آنها نگاه کنیم. اگر بگویند خانه حمال باشی الان کجاست؟ باید بگوییم به کتاب " معماری بوشهر در دوره زند و قاجار " مراجعه شود. متأسفانه آینده خوبی برای بناهای چهار محل بوشهر پیش بینی نمی کنم. زیرا وقتی امروز وارد چهار محل بوشهر می شویم، اکثر خانه ها تخریب شده و جای آنها بناهای نوساز ساخته شده است و بهتر است بگوییم به جای «بافت قدیم بوشهر» ، «بافت جدید بوشهر»

۹- استقبال از کتاب با توجه به قیمت آن چگونه بوده است؟ آیا به چاپ دوم خواهد رسید؟

باید بگوییم از اول فروردین ماه ۱۳۹۲ که کتاب منتشر شد، استقبال خوبی از کتاب صورت گرفت و بخش عمده ای از کتاب تا الان فروش رفته است. دوستان و همشهریان عزیزم با ارسال پیام به موبایل و ایمیل من و حتی تلفن زدن به موبایل من از من تشکر می کنند و مرا مورد لطف و محبت خود قرار می دهند. امید

است که این کتاب برای آیندگان منبع خوبی باشد. زیرا زحمات افراد متعددی در طول این ۱۴ سال پژوهش در کنار هم قرار گرفت تا این که کتاب منتشر گردید.

در مورد تجدید چاپ مجدد، باید بگوییم که به این سادگی امکان پذیر نیست، زیرا با آن همه هزینه گران کاغذ، چاپخانه، ناشر، ... این کتاب به این سادگی تا چند سال آینده فکر نمی کنم که تجدید چاپ شود و اگر افراد الان آن را تهیه کنند، بهتر است.

۱۰- برای معرفی کتاب خود بعد از انتشار چه کسانی با شما همکاری داشتند؟

هفته نامه های محلی بوشهر مثل نسیم جنوب، خلیج فارس، روزنامه ایران، روزنامه خبر جنوب، سایت های خلیج فارس، نسیم جنوب، نیم دری، مجلس شورای اسلامی، معماری نیوز، تی نیوز، آبادگران، آبادی، دیرنیوز، ثلاث، کنگان نیوز، ماهنامه «کتاب ماه» که وابسته به خانه کتاب در تهران است، ماهنامه «گردشگران» و کلیه عزیزانی که در انعکاس خبر چاپ کتاب زحمت کشیده اند، تشکر می کنم. البته یک گلایه هم از صدا و سیما بوشهر دارم که متأسفانه خبر و مصاحبه ای از چاپ کتاب در هیچ کدام از برنامه های صدا و سیما بوشهر پخش نشد، اما چندین مصاحبه با ناشر کتاب توسط صدا و سیما تهران صورت گرفت.

ممنون از وقتی که گذاشتید.

علاقتمندان می توانند با موبایل و ایمیل زیر برای کسب اطلاعات بیشتر در مورد تهیه کتاب تماس بگیرند.

۰۹۱۷۵۰۱۱۹۰۷

Faraz806@yahoo.com